

INHOUD

VOORWOORD

9

EERSTE HOOFDSTUK

De oorsprong en de catastrofe. Hesiodus: het inferno van de goden. De bijbelse zondeval en de geboorte van de vrijheid. De genealogie van de verloocheningen. Kaïn en Abel. De carrière van de duivel. De verdrijving uit het paradijs en de vlucht in de beschaving. Noach. Ook God leert met het kwaad te leven.

13

TWEEDE HOOFDSTUK

Kan de mens zich naar zichzelf richten? Het klassieke zelfvertrouwen. De macht van de traditie. Socrates zoekt nieuwe wegen. Plato's filosofie van het geslaagde leven. De orde van de ziel en de orde van de stadstaat. Mag men uit de wereld vallen?

27

DERDE HOOFDSTUK

Max Webers theorie van de religieuze wereldverzaking: het leed zoekt de transcendentie. Augustinus daarentegen is een godzoeker. Het kwaad als verraad aan de transcendentie. De eendimensionale mens. Einsteins waarschuwing voor de perversie van de wetenschap. De zonde tegen de Heilige Geest.

38

VIERDE HOOFDSTUK

Schellings geschiedenis van het verraad aan de transcendentie. Het kwaad in God en het kosmische drama. De evolutie van het bewustzijn. De mens als handlangers van het niets. De staat tussen anarchie en ordeningsdwang. Waarom de wereld een openbaring nodig heeft. Trouw blijven aan de geest.

50

VIJFDE HOOFDSTUK

Schopenhauers blinde wil als het duistere hart van de wereld. De jungle van de natuur en van het sociale. Leven zonder vertrouwen in de wereld. Het verlossende mysterie van de negatie van de wil. Extatische ogenblikken. Schopenhauers antwoord op het kwaad: jezelf de wereld afwennen. Denken in plaats van doen.

64

ZESDE HOOFDSTUK

De betekenis van de instituties. De Kerk van Augustinus: een tent voor pelgrims. Van de extase naar de institutie en omgekeerd. De institutie als bescherming tegen de afgrond van de ziel. Arnold Gehlen – de weergekeerde Augustinus. De mens als weekdier, de institutie als schaal. Ascese, offer en de vrolijkheid ondanks alles.

80

ZEVENDE HOOFDSTUK

Het bewustzijnsdier valt in de tijd. Thomas Hobbes. De zorg en de strijd om erkenning. Kaïn en Abel. De droom over de eenheid van de mensheid. De torenbouw van Babel en waarom die mislukte. De grond en de grens van de moraal. Plato's staat en de barbaren. Hegels oorlog van de dialectiek. Het oergesteente en de vijandschap.

93

ACHTSTE HOOFDSTUK

Kant over de eeuwige vrede. De mensheid als idee en als werkelijkheid. Op zoek naar de grondslag van de geschiedenis. Max Scheler en de genius van de oorlog. Filosofie in de burgeroorlog. Plessners instortende overkoepelingen. Beslissende ogenblikken. De vijand van Carl Schmitt: de eigen vraag als vorm.

111

NEGENSE HOOFDSTUK

De goede mens en zijn vijanden. Rousseaus 'volonté générale'. Van het rustige levensgevoel naar de vervolgingswaan. De angst voor de vrijheid van de ander. Totalitaire fantasieën. Rousseau berecht Jean-Jacques. De verdediging van het asiel in de jungle van het sociale. Het asociale en het kwaad.

126

TIENDE HOOFDSTUK

Pluraliteit als uitdaging. De optimistische Verlichting. Een programma tegen het kwaad: het werk van de rede en de redelijkheid van het werk. Heines herontdekking van de zonde. Het negatieve en het positieve vrijheidsbegrip. Machtenscheiding en markt. We concurreren onszelf omhoog!

140

ELFDE HOOFDSTUK

Nogmaals Kant: de morele bevrijding van de natuur. De natuur dreigt met zinledigheid. Het kwaad als prijs van de vrijheid. Kants duistere dubbelganger: markies de Sade. De ordening van de excessen en de heilige copulatie. Obscene spelletjes van de rede. Sade op zoek naar het absolute kwaad. Het verlangen naar de spirituele misdaad: het schrijven.

156

TWAALFDE HOOFDSTUK

Esthetica van de verschrikking. Het boze oog van Flaubert. Baudelaires dromen over het schavot. Joseph Conrads Heart of Darkness. Het absurde bij Camus. Sartres walging. De carrière en de risico's van de verbeeldingskracht. Het romantische vuurwerk. Het lot van de moderne literatuur. Nooteboom bijvoorbeeld. Het kwaad in de kunst: de aanvechting van binnenuit.

175

DERTIENDE HOOFDSTUK

Rechtvaardiging van de kunst in een kwade wereld. De vogelvlucht, of de solidariteit met de galeien. Het Tolstoj-syndroom: niet zingen maar vechten! De verleidingen van de kunst: de moraal, de macht, de markt. Op zoek naar grensoverschrijding. Kafka's zuiverheid. Bataille: het heilige kwaad.

191

VEERTIENDE HOOFDSTUK

De genadeloze natuur. Sigmund Freuds doodsdrijf. Het geluk van de kennis en het verlies van de goede gronden. Vrolijke wetenschap en onverdraaglijke kennis. De grote krenkingen. Nietzsche en het nihilisme. De wil tot macht.

203

VIJFTIENDE HOOFDSTUK

Goethes begrip van het demonische. De schaduw van Hitler. Auschwitz als negatieve oorsprongsmythe. Systeem in plaats van pogrom. Heet geweld, koud geweld. Leugen en waarheid in de politiek. De verbeelding aan de macht. De dood van God en de menselijke waardigheid.

221

ZESTIENDE HOOFDSTUK

De grootinquisiteur. Het nihilisme van de macht. Job – een document van joodse zelfbevestiging na de holocaust. Job en de gevolgen. Het atheïsme van Epicurus. De theodicee van Leibniz. Kants solidariteit met Job. De onbekende grond waaruit je leeft.

241

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK

Het vertrouwen in de wereld en wat dit vertrouwen schaadt. Mephisto helpt ter wereld te komen. Fausts inburgering. De natuurvroomheid en de moderne aanvechting daarvan; de contingentie. Over het beginnen. De moed om te zijn. De geest van het als-of.

262

BOEKEN DIE IN DIT BOEK EEN ROL SPELEN

275

DANKWOORD

280

VOORWOORD

We hoeven de duivel er niet bij te halen om het kwaad te begrijpen. Het kwaad hoort bij het drama van de menselijke vrijheid. Het is de prijs die we voor de vrijheid betalen. De mens gaat niet op in de natuur, hij is, zoals Nietzsche ooit zei, het 'niet-vastgestelde dier'. Het bewustzijn laat de mens in de tijd vallen; in een verleden dat hem benauwt; in een heden dat zich onttrekt; in een toekomst die een dreigend decor kan worden en die de zorg wakker roept. Het zou allemaal veel eenvoudiger zijn als het bewustzijn niets anders was dan bewust zijn. Maar het rukt zich los en stelt zich open voor een scala van mogelijkheden. Het bewustzijn kan de gegeven werkelijkheid transcenderen en daarbij een duizelingwekkend niets ontdekken of een god in wie alles tot rust komt. En het kan de verdenking dat dit niets en die god misschien toch één en hetzelfde is, niet van zich afschudden. In elk geval kan een wezen dat 'nee' zegt en de ervaring van het niets kent, ook voor de vernietiging kiezen. De filosofische traditie spreekt in verband met deze precaire situatie van de mens over een 'gebrek aan zijn'. Uit de ervaring van dit gebrek ontspringen vermoedelijk ook de religies. Als er wijsheid is in die religies, vertegenwoordigen zij een god die de mensen bevrijdt van de last om alles voor elkaar te moeten zijn. Dan kunnen ze ophouden hun gebrek aan zijn op elkaar af te wentelen en elkaar er over en weer voor aansprakelijk te stellen dat ze zich vreemden voelen in de

wereld. Ze hoeven niet helemaal van deze wereld te zijn en kunnen daarom de onrust temperen, waarover Georg Büchner zei: ‘We missen iets, ik heb er geen naam voor, maar we zullen het niet vinden door in elkaars ingewanden te wroeten, dus wat zouden we elkaars lichamen ontweien!’

Het kwaad is geen begrip, maar een naam voor het bedreigende dat het vrije bewustzijn kan tegenkomen en voor iets wat het zelf kan doen. Het komt het tegen in de natuur, als zij doof blijft voor het verlangen, in de chaos, in de contingentie, in de entropie, in het eten en gegeten worden. In de leegte buiten in het wereldruim evenzeer als in het eigen zelf, in het zwarte gat van de existentie. En het bewustzijn kan de wreedheid en de vernietiging zomaar, om zichzelf, kiezen. De diepere gronden daarvoor vormen de afgrond die zich in de mens opent.

Dit boek baant zich een weg door het struikgewas van de ervaring met het kwaad en het nadenken daarover. Het kwaad is niet het soort thema waar we met een stelling of een probleemoplossing vat op krijgen. Misschien dat we langs de kronkelwegen die we moeten gaan hier en daar vergezichten ontdekken die iets meer te zien geven.

De weg begint bij een aantal oorsprongsgeschiedenissen, mythen over de catastrofes van het begin en de geboorte van de vrijheid (hoofdstuk 1). Maar kan de mens in wie het bewustzijn van de vrijheid ontwaakt zich eigenlijk naar zichzelf richten? Het klassieke denken vertrouwt hem dit vermogen toe (hoofdstuk 2), het christelijke niet. Aan de hand van Augustinus zullen we laten zien (hoofdstuk 3) dat het daarbij niet alleen om de morele binding gaat, maar om de vraag hoe de mens trouw kan blijven aan zijn verlangen naar transcendentie. Het verraad aan de transcendentie, de verandering van de mens in een eendimensionaal wezen, is voor Augustinus het eigenlijke kwaad, de zonde tegen de Heilige Geest. Het kwaad heeft dus iets te maken met het stokken van de geest en de traagheid van het hart. Aan dit inzicht houden ook Schelling en Schopenhauer nog vast (hoofdstukken 4 en 5). Beiden stellen dat wie de metafysische behoefte verraadt dramatisch tekortschiet tegenover de menselijke mogelijkheden en zich overlevert aan de zinledige strijd om zelfhandhaving. Maar hoe kunnen we verhoeden dat de mens zichzelf verraadt? Hoe kunnen we hem tegen zichzelf in bescherming ne-

men? Augustinus vertrouwt op de Kerk, het heilige instituut. Maar ook als we niet meer in God geloven, kan het geloof in de instituties bewaard blijven, zoals iemand als Gehlen laat zien (hoofdstuk 6). De instituties verlenen de menselijke aangelegenheden duur, vastigheid en grenzen. Op de grenzen komt het aan, omdat ook de wil om zich te onderscheiden deel uitmaakt van het drama van de vrijheid. Onderscheiden betekent grenzen trekken. Met de strijd om het onderscheid en de grenzen beginnen de elementaire vijandigheden (hoofdstuk 7). Wij en de anderen, het Rijk en de barbaren – die verdeling is bepalend voor de dynamiek van de geschiedenis, die daarom ook een geschiedenis is van vijandschappen. Ploegscharen worden de zwaarden pas als ze hun werk hebben gedaan. Maar ook de droom van de vreedzame eenheid van de mensheid is oud (hoofdstuk 8). Het verhaal van de mislukte torenbouw van Babel vertelt erover. Kant heeft de redelijkheid van die droom aan een kritisch onderzoek onderworpen. We moeten, zegt hij, aan de idee van de eenheid vasthouden, maar ondertussen de valhoogte ten opzichte van de werkelijkheid niet vergeten. Rousseau daarentegen heeft met heel wat meer overgave gedroomd (hoofdstuk 9). Hij heeft bij de maatschappij het beeld voor ogen van één grote communie. Maar omdat de ander altijd de ander blijft, kan het verlangen naar eenheid plotseling omslaan in het gevoel van alle kanten door vijanden omringd te zijn. Zo is het Rousseau vergaan. Hij heeft de pluraliteit niet als een uitdaging gezien, zoals de traditie van de liberale denkers doet, wier programma tegen het kwaad luidt: mensen zijn onverbeterlijk, investeer liever in de redelijkheid van de structuren (hoofdstuk 10). Niet de geaardheid van de mensen, maar de aard van het verband waarin ze ten opzichte van elkaar staan is beslissend voor de vraag of de geschiedenis zich ten goede of ten kwade ontwikkelt. De één gokt op de markt en de machtscheiding, de ander op de productieverhoudingen. Maar in beide gevallen worden de risico's van de vrijheid stellig onderschat. Er doemen daar afgronden op, waarin de imaginaire excessen van markies de Sade ons een blik gunnen (hoofdstuk 11). Aan hem kunnen we zien wat het kwaad inhoudt dat zichzelf wil en uiteindelijk alleen nog het niets wil. Het was de esthetica van de verschrikking die dat verlokken en bedreigende niets aankondigde (hoofdstuk 12, 13), totdat ten

slotte met Nietzsche het nihilisme zich volledig van zichzelf bewust werd en de wil tot macht en het werk aan het 'menselijke materiaal' tot de zin van 'grote politiek' werd uitgeroepen (hoofdstuk 14). Met Hitler werd de duistere waan van de eeuw bloedige ernst (hoofdstuk 15). Hitler is de laatste ontremming van de moderniteit. Sinds hem kan iedereen weten hoe bodemloos de menselijke werkelijkheid is. Sinds we ophielden in God te geloven hebben we het met het geloof in de mens geprobeerd. Nu ontdekken we tot onze verrassing dat het geloof in de mens ons misschien lichter viel toen we nog de omweg via God namen. Het voorlaatste hoofdstuk is gewijd aan Job (hoofdstuk 16). Job moet als voorbeeld dienen voor een soort vroomheid die ons te denken geeft. Die vroomheid is grondeloos en beantwoordt juist daarom precies aan het afgrondelijke van de wereld. Hieruit blijkt ook hoe eigenaardig het is gesteld met het vertrouwen in de wereld (hoofdstuk 17). Zijn daarvoor goede gronden nodig, of lijkt het eerder op een belofte waarvan je niet meer goed weet of die aan jou is gedaan of dat je die zelf hebt afgelegd?

EERSTE HOOFDSTUK

De oorsprong en de catastrofe. Hesiodus: het inferno van de goden. De bijbelse zondeval en de geboorte van de vrijheid. De genealogie van de verloocheningen. Kaïn en Abel. De carrière van de duivel. De verdrijving uit het paradijs en de vlucht in de beschaving. Noach. Ook God leert met het kwaad te leven.

Als je in een onoverzichtelijke en gevaarlijke situatie zoekt naar een draad van Ariadne, die je uit het labirint leidt, keer je je naar de oorsprong.

Aan de oorsprong kun je op twee manieren ontspringen. Je ontkomt eraan of je komt er slechts vandaan en ontkomt er dus juist niet aan. Je komt er niet los van en keert je ernaar toe met de bedoeling erachter te komen wat er met je aan de hand is. Zo is de oorsprong ofwel een begin dat je achter je hebt gelaten of iets wat telkens opnieuw begint.

Oorsprongsverhalen zijn mythen en in de moderne tijd theoretische verklaringen met een suggestieve, richtinggevende waarde.

In het oude Egypte leefde een mythe over de luchtgod Schu. Hij gold als personificatie van de staat, omdat hij als taak had de hemel hoog boven de aarde te heffen, zodat die niet zou instorten. Hij houdt de mens de hemelgewelven van het lijf en onderhoudt zo tegelijk de verbinding tussen hemel en aarde. Zo bewaart de wereldorde een kwetsbaar evenwicht. Zij is de maar net verhinderde catastrofe. Daarom moeten we omzichtig omspringen met Schu, anders kan het gebeuren dat hij alles laat instorten.

Schu, zoals hij daar staat en de hemel schraagt, vertegenwoordigt uit Egyptisch oogpunt niet de eerste akte van het werelddrama. Hij

is alleen de oorsprong van de stabiele wereld. Eerder, bij de oorsprong vóór de oorsprong, heerste chaos, want de mensen waren in opstand gekomen tegen de goden, die met hen leefden. Er was oproer onder een hemel die er nog niet was. Zo werd de hemel gewelfd en trokken de goden zich terug achter het gewelf om met rust te worden gelaten door de mensen. Zou het gewelf instorten, dan moesten de goden de mensenwereld weer binnenvallen – dat zou de catastrofe zijn. Want de goden zijn vreeswekkend en gewelddadig. Daarover verhaalt een paar eeuwen later de theogonie van Hesiodus.

Volgens Hesiodus is het begin vóór het begin een inferno van geweld, moord en bloedschande. De kosmos zoals de Grieken die kennen verschijnt tegen die achtergrond als de uiteindelijke triomf van de vrede na een zware, verwoestende burgeroorlog tussen de goden. Met de theogonie van Hesiodus keken de Grieken in de afgrond en werden ze er voortaan aan herinnerd aan welke verschrikkingen de beschaving en de kosmos zijn ontworsteld.

In het begin baarde de ‘breedborstige’ Gaia (de aarde), door Eros bevrucht, Uranus, de hemel. Die bekende en huwde haar. Dat was de eerste incest. Daaruit kwamen twee generaties goden voort, de Uraniden. Dat zijn de Titanen, waaronder Oceanus en Kronus en verder eenogige cyclopen en een paar honderdarmigen. Maar Uranus haatte de Titanen, dus de kinderen die hij bij zijn moeder had verwekt, en stopte ze terug in haar lichaam. Gaia wil ze niet bij zich houden en zegt tegen ze: ‘Jullie zonen, uit mij en een driftkop geboren [...], we zullen het misdadige vergrijp van een vader wreken, ook al is hij jullie eigen vader, want hij heeft als eerste schanddaden beraamd.’ Kronus neemt de taak van wreker op zich. Als zijn vader Uranus Gaia weer wil penetreren, castreert hij hem met een sikkel. De geslachtsdelen – Uranus had er meerdere – werpt hij in zee. Uit het schuim dat zich vormt verrijst Aphrodite.

Kronus neemt nu de plaats in van zijn vader. Bij zijn zuster verwekt hij de derde generatie goden, waaronder Demeter, Hades, Poseidon en ten slotte Zeus. Kronus had van zijn vader gehoord dat de dag zou aanbreken waarop hij door de slagen van een van zijn zonen zou omkomen. Daarom verslindt Kronus zijn kinderen zodra ze ter wereld komen. Alleen Zeus blijft gespaard, want zijn moeder houdt hem op Kreta in een ontoegankelijke grot verborgen. Als Zeus is

teruggekeerd, dwingt hij zijn vader zijn opgevreten broers en zusters weer uit te spuwen. Er ontbrandt een vreselijke strijd tussen Zeus, zijn vader Kronus en de Titanen. Uit die titanenstrijd komt Zeus uiteindelijk als overwinnaar te voorschijn. Maar in plaats van zijn tegenstanders te vernietigen, stelt hij ze schadeloos en vestigt een systeem van machtscheiding: de zee is voor Poseidon, de onderwereld voor Hades en zelf regeert hij in de hemel, als eerste onder zijn gelijken. Vader Kronus mag op het eiland der gelukzaligen met pensioen, waar hij, inmiddels gekalmeerd, een milde heerschappij uitoefent. Nu heeft Zeus niemand meer te vrezen, behalve de godin van de nacht, een Titanide uit het geslacht van Uranus. Van deze godin weet hij: haar mag je niet irriteren, haar moet je eerbiedigen. Daarom vraagt hij haar af en toe om raad. De Olympiërs weten dat ze aan de lichtzijde van de wereld thuishoren en niet meer aan de diepte van de nacht beantwoorden.

Eensklaps duiken in deze theogonische en kosmogonische turbulenties de mensen op. Zij zijn niet door de goden geschapen maar uit de aarde geboren, in eerste instantie zonder verwekking. Ze mengen zich onder het gezelschap van de goden en leven er lustig op los, 'verre van moeite en leed' (Hesiodus). Dat geldt overigens alleen voor het eerste geslacht, ten tijde van Kronus. Toen Zeus zich als heerser opwierp en Kronus van zijn troon stootte, ging de eerste 'gouden' generatie van het menselijk geslacht teloor. De tweede generatie, de 'zilveren', weigerde aan Zeus te offeren en werd daarom vernietigd. De derde generatie was wild en oorlogszuchtig. De mensen van die generatie, van het 'ijzeren' tijdperk, doodden elkaar tot de laatste man. Het project mensheid was in eerste instantie ten enen male mislukt.

Van het verhaal hoe er met de mens ten slotte weer een nieuw begin werd gemaakt, bestaan in de mythen verschillende versies. Volgens de ene zou Prometheus hen uit de as van de Titanen hebben gevormd. Zeus was de mensen aanvankelijk niet goedgezind, juist omdat Prometheus zich zo over hen had ontfermd. Hij liet de smid Hephaistus uit leem een mooie vrouw kneden, Pandora, en bracht haar onder de mensen. Zij opende de doos waarin Prometheus uit voorzorg alle kwalen had opgeborgen. In een grote wolk ontsnapte wat sindsdien de mensen plaagt: ouderdom, ziekten, barensweeën,

gekte, ondeugden en hartstochten. De verstandige Prometheus had ook de bedrieglijke hoop in de doos gesloten. Zo lieten de mensen zich ervan weerhouden door een vrijwillige dood een einde aan hun leed te maken. Volgens een andere versie zaten de mensen somber en lijdzaam ineengedoken in hun holen, want ze kenden het uur van hun dood. Toen kwam Prometheus en schonk hun het vergeten. Weliswaar wisten ze nog steeds dat ze zouden sterven, maar niet wanneer. Zo ontstond bij hen de werklust, die Prometheus met het geschenk van het vuur nog verder aanwakkerde.

Prometheus hielp de mensen, maar betrok ze ook in zijn strijd met Zeus door ze tot bedrog bij hun offergaven aan te zetten. De truc was: de stier villen en al het vlees in de maagzak bewaren, maar de beenderen met vet omwikkelen. Zeus, misleid door de aangename geur van het vet, zou de beenderen kiezen en bedrogen uitkomen. Aldus geschiedde, en dat wordt de mensheid sindsdien als schande aangerekend.

Dat is de pessimistische en tragische ondergrond van de Griekse religie, waarop Nietzsche heeft gewezen. Homerus vergelijkt de mens met 'bladeren, geschud door de wind' en de dichter Mimnermus uit Colophon eindigt zijn klaaglied over het leven met de opmerking: 'Er is niet één mens die Zeus niet duizend narigheden zond.' Herodotus vertelt het verhaal van een moeder die Apollo smeekt haar kinderen als dank voor haar vroomheid het grootste goed te schenken. Apollo willigt haar verzoek in, waarop de moeder vraagt haar kinderen van het leven te bevrijden en pijnloos te laten sterven.

In de Griekse mythologie zijn de mensen aan hun oorsprong ontsprongen zoals je de dans ontspringt. Maar ze zijn er ook nog in een andere zin aan 'ontsprongen': ze dragen hem met zich mee en zijn er zelf weer de oorzaak van. Odysseus, die op zijn tocht huiswaarts veel heeft moeten verduren, richt onder de vrijers een bloedbad aan. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de verwanten van de vermoorden geen bloedwraak zullen nemen en waarom het moorden niet door zal gaan. Alleen een machtspreuk van Zeus kan de furie van het geweld indammen. 'Nu koning Odysseus wraak heeft genomen op de vrijers, laat er nu een verbond worden gesloten en laat hij koning zijn en blijven; en laten wij de herinnering aan de

moord op hun zoons en broeders uitwissen. Laten zij vrienden zijn als weleer en moge er rijkdom in overvloed zijn en vrede!’ (*Odyssee* 24, 482 vertaling M.A. Schwartz.)

Aan de macht van de oorsprong ontkom je door de genade van het vergeten.

Het bijbelse scheppingsverhaal vertelt weer een andere oorsprongsmythe. Ook hier vind je, net als bij Hesiodus, de grote aanvankelijke chaos. Deze wordt in het scheppingsverhaal slechts aangeduid. Maar toch is die afgrond waaruit God oprijst als Hij na innerlijke strijd tot de schepping besluit, onheilspellend aanwezig. Het is alsof er over die afgrond een vertelverbod is uitgevaardigd. Over Gods werken is het goed verhalen vertellen, alles in de juiste volgorde, plastisch en aanschouwelijk. Maar waarover de schepping zegeviert, blijft duister. Op de vraag wat God deed vóór Hij de wereld schiep, antwoordde Augustinus dat hij de hel maakte voor wijsneuzen die zulke vragen stellen. Maar dat zal Schelling niet afschrikken. Hij verklaart dat ook voor God geldt dat je alleen door te handelen aan de *horror vacui* kunt ontkomen. ‘In het produceren is de mens niet met zichzelf, maar met iets buiten zichzelf bezig, en juist daarom is God de grote zalige [...], omdat al zijn gedachten voortdurend bij iets buiten Hemzelf zijn, bij Zijn schepping.’ God is niet slechts een zichzelf denkend wezen, zoals de aristotelianen menen. Dat zou ook God niet uithouden, het zou een ‘pijnlijke toestand’ zijn, waarvan ook Hij alle reden heeft zich te bevrijden – vandaar dus de schepping.

Op de zesde dag had God de mens geschapen, naar zijn evenbeeld. Hij bezag hem samen met de rest van de schepping en zag dat alles ‘zeer goed’ was. Maar dan blijkt de mens in de hele orde toch een storend element. Met de zondeval komt er een barst in de schepping, die ten slotte zo diep reikt dat God, zoals verteld in het verhaal van Noach, die schepping bijna weer had teruggedraaid.

In het verhaal van de zondeval staan een aantal opmerkelijke zaken. In het paradijs staat zowel een boom van het leven als een boom van de kennis ‘van goed en kwaad’. Zoals bekend is het de mens verboden daarvan te eten. Overtreding van dit verbod heeft tot gevolg dat hij ‘de dood zal sterven’. Dat betekent ook dat we ons de